УДК 81′373

Р.Р. Гатауллин

КӨНЬЯК УРАЛ ҺӘМ УРАЛ АРТЫ ТӨБӘГЕНЕҢ ТӨРКИ-ТАТАР ОЙКОНИМИЯСЕН ӨЙРӘНҮ ТӘҖРИБӘСЕННӘН

Статья посвящена вопросам изучения тюрко-татарской топонимии Южного Урала и Зауралья, на территории которых наряду с другими народами издавна проживали татары. Основное внимание было уделено исследованию лексико-семантических особенностей ойконимов, а именно компонентов, из которых состоят топонимы. Вычленение и анализ топооснов помогает определить главный мотив номинации, происхождение названия, что в свою очередь способствует выяснению связи топонимов с природными особенностями, историческими событиями, миграцией народов, их языками, мировоззрением, а также способствует установлению причин появления и распространения определенных наименований или их компонентов.

Ключевые слова: тюрко-татарская топонимия, ойконимия, апеллятивы, онимы, топонимы, ойконимы, гидронимы, оронимы, антропонимы, этнонимы, фитонимы, зоонимы.

The article is devoted to the study of the Turkic-Tatar toponymy of the Southern Urals and Trans-Urals, on the territory of which Tatars have long lived along with other peoples. The main attention was paid to the study of the lexical and semantic features of oikonyms, namely the components that make up the toponyms. The identification and analysis of topographic principles helps to determine the main motive of the nomination, the origin of the name, which in turn helps to clarify the relationship of toponyms with natural features, historical events, migration of peoples, their languages, worldview, and also helps to establish the causes of the appearance and distribution of certain names or their components.

Keywords: Turkic-Tatar toponymy, oikonymy, appellatives, onyms, toponyms, oikonyms, hydronyms, oronyms, anthroponyms, ethnonyms, phytonyms, zoonyms.

Фәндә топонимнар халыкларның таралу территориясе һәм чикләре, тарихи вакыйгалар, физик-географик үзенчәлекләр, иҗтимагый мөнәсәбәтләрнең эволюциясе турында мөһим мәгълүматларны үз эченә ала дигән фикер гомум кабул ителгән. Шуңа күрә аерым бер төбәк топонимиясен тикшерү әлеге регионда яшәгән халыкларның тарихын, этногенезын һәм мәдәниятен өйрәнүдә зур фәнни әһәмияткә ия. Бу яктан караганда, Көньяк Урал һәм Урал артының топонимик системасы меңнәрчә еллар дәвамында катлаулы географик, тарихи һәм лингвистик шартларда формалашкан. Регион территориясе даими рәвештә күпсанлы этник төркемнәрнең бер-берсенә кушылу, үзара керешү һәм бергә яшәү урыны булып торган. Бу халыкларның һәркайсы биредә үз топонимик катламын булдырган. Алар арасында төрки-татар асыллы атамалар аеруча аерылып тора.

Әлеге тикшеренүнең актуальлеге Көньяк Урал һәм Урал артындагы төрки-татар топонимнарын системалы тасвирлау ихтыяҗы белән билгеләнә. Ул, аерым алганда, регионның үткәндәге этнолингвистик картинасын торгызырга мөмкинлек бирә. Шуның белән бергә бу эш билгеле бер топонимикон эчендәге типологик универсалияләрне һәм географик атамаларның аерым бер төбәккә караган җирле системасы өчен хас үзенчәлекле берәмлекләрне ачыкларга да ярдәм итә.

Тикшеренү материалын бер фәнни мәкалә кысаларында гына колачлау мөмкин булмаганлыктан, ул ойконимнар, ягъни торак пунктларның атамалары белән чикләнде. Чыганаклар буларак Чиләбе һәм Курган өлкәләре буенча топонимик сүзлекләр, аерым алганда, Н.И. Шуваловның «От Парижа до Берлина по карте Челябинской области» (1989) һәм Л.Д. Вохменцеваның «Гидронимы водных объектов Курганской области» (2003) хезмәтләре, шулай ук автор тарафыннан әлеге төбәккә экспедицияләр вакытында җыелган материаллар кулланылды.

Тикшерү барышында Көньяк Урал һәм Урал артының төрки-татар асыллы авыл атамалары килеп чыгышлары буенча безнең тарафтан төп ике төркемгә бүленде:

– апеллятив чыгышлы ойконимнар;

– онимик чыгышлы ойконимнар.

Билгеле булганча, уртаклык исемнәр, ягъни апеллятивлар нигез булган ойконимнарга кеше эшчәнлеге, социаль-икътисади мөнәсәбәтләр, халыкның көнкүреше, әйләнә-тирә мохит белән бәйле, яшәү урыннары һәм торак типларын белдерә торган ойконимик терминнарны үз эченә алган атамалар керә. Әмма торак пунктлар һәм торак атамаларының характерына барыннан да бигрәк хуҗалык тибы һәм аны алып бару ысулы йогынты ясый. Нәтиҗәдә төрле халыкларда яшәү урыннары һәм торак пунктларының үз үзенчәлекле терминнары барлыкка килгән. Хәзерге топонимика фәнендә составларында билгеле бер территория өчен хас булган торак пунктларның типларын, кешенең яшәү урыннары һәм торагын белдерә торган апеллятивлар булган географик атамаларны этномәдәни апеллятивлы топонимнар дип атау кабул ителгән [Мурзаев, 1996, с. 151].

Өйрәнелә торган төбәктә безнең тарафтан түбәндәге төрки-татар асыллы апеллятивлар нигезендә барлыкка килгән ойконимнар теркәлде:

– *кышлак* ‘кышлау, кышлау, тукталыш урыны’ апеллятивы нигезендә: *Каштак авылы: каштак // кыштак // кышлак* (Увельский районы, Чиләбе өлкәсе); *Кыштым шәһәре: кыштым // кыштау // кышлау // кышлак* (Чиләбе өлкәсе);

– *кунчак* ‘төн куну урыны’: *Коншак авылы: коншак // кунчак* (Коншак районы, Чиләбе өлкәсе);

– *утар* ‘терлекләр өчен киртә абзар; йорт, хуҗалык’: *Утар поселогы* (Агаповка районы, Чиләбе өлкәсе). Торак пункт күчмә терлекчеләр туктаган урында барлыкка килгән.

Онимик чыгышлы ойконимнарга бер исемне икенче ономастик класска күчерү юлы белән барлыкка килгән торак пункт атамалары керә. Әлеге юл – яңа ялгызлык исемнәр ясалуның иң киң таралган ысулларыннан берсе [Теория и методика ономастических исследований, 1986, с. 46].

Өйрәнелә торган территориядә төрки-татар асыллы онимик чыгышлы ойконимнар барлыкка килү чыганаклары буенча өч төркемгә бүленә:

– антропонимнардан барлыкка килгән ойконимнар;

– этнонимнардан барлыкка килгән ойконимнар;

– топонимнардан барлыкка килгән ойконимнар.

Көньяк Урал һәм Урал арты ойконимиясендә иң күп санлы төркемне антропоойконимнар тәшкил итә. Мәсәлән, Көньяк Урал һәм Урал артындагы күп кенә торак пунктлар, нигездә, авыллар, беренче күчеп килүчеләрнең исемнәре белән аталган:

– *Әлмән авылы* (Әлмән районы, Курган өлкәсе). Атама балыкчы Әлмән исеменнән алынган. Әлеге кеше беренче булып булачак авыл урынында күл ярына йорт сала;

– *Әмин авылы* (Уй районы, Чиләбе өлкәсе). Архив документлары буенча, авылга Әмин Ибраһимов тарафыннан 1746 елда нигез салына. Җир аңа патша армиясендә хезмәт иткән өчен бирелә;

– *Канаш авылы* (Красноармейский районы, Чиләбе өлкәсе). Миас крепостенә караган беренче авыллар арасында XVIII гасырдан билгеле борынгы торак пункт. Биредә иң беренче булып яши башлаган кешенең фамилиясе буенча *(Канашев)* аталган. Архив документларында 1795 елдан башлап искә алына. Шундый ук исемдәге авыл Курган өлкәсе Шадрин районында да бар;

– *Мусакай авылы* (Коншак районы, Чиләбе өлкәсе). Борынгы торак пункт. Ул бирегә, көчләп чукындырудан котылу өчен, Кама ярларыннан күчеп килгән татарларның ыру башлыгы исемен *(Мусакай)* йөртә;

– *Шигай авылы* (Сосновский районы, Чиләбе өлкәсе). Чиләбе крепостенә караган беренче авыллар арасында XVIII гасырдан билгеле борынгы торак пункт. Ул биредә иң беренче булып яши башлаган кешенең фамилиясе буенча *(Шигаев)* аталган.

Төрки-татар асыллы антропоойконимнарның лексик-семантик анализы аларның күбесендә кайчандыр төрки халыкларда исем бирү белән бәйле булган төрле гореф-гадәтләрнең тирән эз калдырганын күрсәтә. Мәсәлән, шәхси исемнәр системасында теләк-исемнәр зур урын алып тора:

– *Байтук поселогы* (Бреды районы, Чиләбе өлкәсе): *Байтуг (< бай + туг // ту)* ир-ат исеменнән;

– *Бишкил поселогы* (Чибәркүл районы, Чиләбе өлкәсе): ‘бишенче булып туган’ мәгънәсендәге *Бишкилде (< биш + килде)* ир-ат исеменнән;

– *Тимер авылы* (Чибәркүл районы, Чиләбе өлкәсе): бала тимер кебек нык, сәламәт булсын дигән теләк нигезендә барлыкка килгән ир-ат исеменнән һ. б.

Көньяк Урал һәм Урал арты территориясендә кешенең социаль торышын һәм сословие титулларын белдерә торган исемнәр нигезендә барлыкка килгән ойконимнар да очрый. Мәсәлән: *Ак Бай авылы* (Еткүл районы, Чиләбе өлкәсе); *Кызылбай авылы* (Шатрово районы, Курган өлкәсе); *Морзабай авылы* (Сафакүл районы, Курган өлкәсе) һ.б.

Алда әйтеп үткәнчә, Көньяк Урал һәм Урал арты территориясендә төрле халыклар яшәгән һәм яшәвен дәвам итә. Төбәкнең ойконимик системасында кайчандыр анда таралган төрки кабиләләрнең атамалары (этнонимнар) чагылыш тапкан. Мәсәлән, *Катайск* (*катай* башкорт ыру-кабилә берләшмәсе атамасыннан) *шәһәре* (Катайск районы, Курган өлкәсе) һ.б.

Төрки асыллы этноойконимнарда Көньяк Урал һәм Урал арты территориясендә башка төрки халыкларның, шул исәптән татар халкының да, яшәве турында дәлилләр табыла. Мәсәлән, *Нагайбәк* (татарларның этноконфессиональ төркеме атамасыннан) *поселогы* (Нагайбәк районы, Чиләбе өлкәсе); *Татар Караболагы авылы* (Коншак районы, Чиләбе өлкәсе) һ.б.

Яшәү урыннарының атамалары географик атамаларның башка категорияләре – гидронимнар, оронимнар кебек географик терминнар йогынтысына да дучар була. Торак пунктка топонимның нинди төре исем бирүенә бәйле рәвештә, Көньяк Урал һәм Урал арты ойконимнары түбәндәге төркемнәргә бүленә:

1) гидронимнардан барлыкка килгән ойконимнар;

2) оронимнардан барлыкка килгән ойконимнар.

Көньяк Урал һәм Урал артындагы күп санлы торак пунктларның атамаларында бирелдәге елгалар һәм күлләрнең исемнәре, шулай ук аларның үзенчәлекләре чагылыш тапкан. Әлеге атамаларны без ике төркемгә бүлдек:

1) гидрографик терминнардан барлыкка килгән ойконимнар;

2) торак пунктның елга тамагында яки чишмә башында урнашуын белдерә торган атамалар.

Көньяк Урал һәм Урал артының ойконимик системасын формалаштыруда түбәндәге төрки-татар асыллы гидрографик терминнар катнаша:

– *су*: *Карсы авылы: карсы // карасы // карасу > кара + су* (Троицк районы, Чиләбе өлкәсе); *Карасу авылы* (Юргамыш районы, Курган өлкәсе);

– *күл : Күлләр поселогы* (Чиләбе өлкәсе);

– *чишмә: Чишмә авылы* (Аргаяш районы, Чиләбе өлкәсе); *Чишмә авылы* (Сосновский районы, Чиләбе өлкәсе);

– *шар* ‘сазлык, камышлы урын’: *Шарлаш бистәсе,* (Катав-Ивановск районы, Чиләбе өлкәсе) һ.б.

Төбәктәге гидроойконимнарның икенче төркемен торак пункт-ның урнашу урынын белдерә торган атамалар тәшкил итә. Мәсәлән: *Алакүл күле – Алакүл авылы* (Әлмән районы, Курган өлкәсе), *Балакүл күле – Балакүл авылы* (Лебяжье районы, Курган өлкәсе), *Комкүл күле – Комкүл поселогы* (Коншак районы, Чиләбе өлкәсе) һ.б.

Билгеле булганча, кешеләр элек-электән үзләре яшәгән урыннар-ның өслек үзенчәлекләренә игътибар иткәннәр һәм еш кына алар-ны торак пунктларның атамаларында чагылдырганнар. Мәсәлән, Көньяк Урал һәм Урал артының ойконимик системасын форма-лаштыруда түбәндәге төрки-татар асыллы оронимик терминнар катнаша:

– *тау: Юкә Тау поселогы > юкә + тау* (Сатка районы, Чиләбе өлкәсе);

– *таш: Сукташ авылы > суык + таш* (Сатка районы, Чиләбе өлкәсе);

– *ялан: Ялан авылы* (Сафакүл районы, Курган өлкәсе);

– *сырт: Сыртинский поселогы > сырт + -инский* (Кизильский районы, Чиләбе өлкәсе);

– *яр: Югары Яр һәм Түбән Яр авыллары* (Далматово районы, Курган өлкәсе).

Географик объектларның номинациясендә үсемлекләр дөньясы-ның атамалары зур роль уйный. Көньяк Урал һәм Урал арты фитоой-конимнарында төбәк өчен типик булган үсемлек атамалары чагылыш таба. Биредә ойконимнарга нигез булган әлеге төр лексемалардан *камыш* сүзе еш очрый. Мәсәлән: *Камыш авылы* (Аргаяш районы, Чиләбе өлкәсе), *Камышлы поселогы* (Бреды районы, Чиләбе өлкәсе) *Алакамыс поселогы* (Варна районы, Чиләбе өлкәсе) һ. б.

Фауна турындагы мәгълүматны үз эченә алган зоонимнардан барлыкка килгән ойконимнарда төбәкнең хайваннар дөньясы, шулай ук җирле халыкның яшәү рәвеше үзенчәлекләре чагыла. Көньяк Урал һәм Урал артының топонимик системасында урын алган зооойконим-нар ике төркемгә бүленә:

1) кыргый фауна вәкилләренең атамаларыннан барлыкка килгән ойконимнар: *Олы Кабан авылы* (*кабан* зоонимыннан) (Шадрин районы, Курган өлкәсе), *Бурино авылы* (*бүре* зоонимыннан) (Коншак районы, Чиләбе өлкәсе). *Каманкүл авылы* (*каман // кама* зоонимыннан) (Октябрьский районы, Чиләбе өлкәсе) һ.б.;

2) йорт хайваннары һәм кошларының атамаларыннан барлыкка килгән ойконимнар: *Куйсак поселогы* (*куй* зоонимыннан) (Агаповка районы, Чиләбе өлкәсе), *Кучкар авылы* (*кучкар* зоонимыннан) (Чиләбе өлкәсе) һ.б.

Шул рәвешле, Көньяк Урал һәм Урал арты төбәге төрки-татар ойконимнарының лексик-семантик үзенчәлекләрен анализлау нәтиҗәләре төбәк топонимиясенең билгеле бер физик-географик, тарихи һәм этнолингвистик факторлар йогынтысында формалашуын күрсәтә.

Әдәбият

Вохменцева Л.Д. Гидронимы водных объектов Курганской области. Курган, 2003. 100 с.

Мурзаев Э.М. Тюркские географические названия. М.: Вост. лит., 1996. 252 с.

Теория и методика ономастических исследований / А.В. Суперанская, В.Э. Сталтмане, Н.В. Подольская, А.Х. Султанов. М.: Наука, 1986. 256 с.

Шувалов Н.И. От Парижа до Берлина по карте Челябинской области: Топоним. слов. 2-е изд., перераб. и доп. Челябинск: Юж.-Урал. кн. изд-во, 1989. 158 с

Гатауллин Радик Равил улы,
филология фәннәре кандидаты, Татарстан Республикасы Зеленодольск муниципаль районы 5 нче гимназиясенең уку-укыту эшләре буенча директор урынбасары